

УДК: 903.25

Прокопів В.В. (prockopiv@gmail.com) ©

Львівський національний університет імені Івана Франка

КІСТЯНІ ГРЕБЕНІ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Розглядається питання поширення, типологічних особливостей та хронології кістяних гребенів, знайдених на поселеннях і могильниках культур вельбарської культури в першій половині I тис. н.е. на території Дністро-Прип'ятського межиріччя. Коротко охарактеризовано їх значення та використання в тогочасному суспільстві.

Важливою віхою у вивченні косторізного ремесла в першій половині першого тисячоліття нашої ери на території межиріччя Дністра та Прип'яті, зокрема, виробництва гребенів, є дослідження питання поширення цих виробів у вельбарській культурі. Саме з носіями даної культури, очевидно, пов'язане привнесення традиції виробництва даних предметів у згаданий ареал.

За своєю конструкцією кістяні гребені вельбарської культури поділяються на дві великі групи: одношарові та багатошарові. Одношарові вироби в свою чергу, поділяються на два типи: одночастинні та багаточастинні. Кожен тип (група) ділиться на декілька варіантів залежно від форми спинки, які можуть мати декілька підваріантів залежно від її пропорцій [10, с. 1].

Одношарові гребені

Перший тип одношарових гребенів є найбільш простим за способом виготовлення. За формою спинки він має декілька варіантів:

Варіант 1: Гребені з півкруглою спинкою. На пам'ятках вельбарської культури один гребінь цього типу знайдено на поселенні Костянець-Монастирське II [11, с. 203]. Його орнаментовано двома горизонтальними полосами по три врізні горизонтальні лінії в кожній. Вісім таких знахідок відомо на вельбарському могильнику Брест-Трішин [6, с. 53]. За своєю орнаментациєю вони дещо різнилися одна від одної. Гребінь з поховання №14 має спинку прикрашену з обох сторін концентричними кружечками. Екземпляр з поховання №17 оздоблений кружечком і двійними борознами. В похованні №19 знайдено виріб, орнаментований тільки борознами. З поховання №24 походить гребінь, спинка якого з обох сторін вкрита концентричними кружечками, борознами і решітчастими заглибинами. У похованні №29 виявлено екземпляр, прикрашений лише двома борознами.

Розглянемо хронологічні рамки поширення описаних гребенів. Екземпляри з вельбарського могильника Брест-Трішин виявлені в комплексах з фібулами гребінчастого типу, хронологія яких визначена кін. II – поч. III ст. н.е. Найранніші екземпляри таких гребенів, знайдені на території Повіслення та в басейні Одера, датовані I – II ст. н.е. [14, с. 56] Очевидно, саме звідти, за посередництвом носіїв пшеворської культури, вони потрапили в межиріччя Дністра і Прип'яті. В цьому ареалі вони відомі, окрім вельбарських, і на

зубрицьких пам'яток I – II ст. [3, с. 359], тобто мають більш раннє датування. Зважаючи на це, проблемним є визначення шляхів проникнення даного варіанту гребенів у вельбарську культуру. Можна погоджуватись з думкою Г.Нікітіної, що носії вельбарської культури заселившись у Верхів'ях Прип'яті та на Волині з території басейну Вісли, саме звідти привнесли цей варіант виробів [8, с. 153]. Проте, зважаючи на більш ранні знахідки гребенів на зубрицьких пам'ятках, можна припустити, що саме від них вельбарське населення могло запозичити дані вироби.

Варіант 2: одночастинні гребені з трикутноподібною спинкою. Порівняно з попередніми, такі знахідки є доволі рідкісними. П'ять екземплярів цих предметів знайдені на могильнику у Бресті-Трішині [6, 54]. Зокрема, в похованнях № 3, 5, 6, 28, 42 виявлено гребінці з трикутною спинкою, орнаментованою різними комбінаціями концентричних кружків, прямих і пунктирних ліній.

Хронологія одночастинних гребенів з трикутною спинкою є вужчою порівняно з виробами вищеописаного варіанту. Екземпляри з могильника Брест-Трішин за знахідками підв'язних фібул датуються кін. II – сер. III ст. н.е.. Відомі вони і в північних районах Центральної Європи, де трапляються в комплексах другої пол. II – III ст. н.е. Окрім того, такі гребені були типовими на пам'ятках Південної Скандинавії, де побутовали аж до V ст. н.е.

На відміну від попереднього варіанту, гребені з трикутноподібною спинкою поширені в межиріччі Дністра та Прип'яті тільки на вельбарських пам'ятках та одиничними знахідками на черняхівських. Очевидно, що цей варіант виробів був привнесений на даний ареал саме носіями вельбарської культури з Північних районів Центральної Європи, звідки вони просувались на нашу територію.

Варіант 3: Гребені з рельєфною спинкою. Відповідають гребеням типу D класифікації С.Томас. Знахідка такого виробу трапилась на могильнику Брест-Трішин у похованні 24. Спинка гребеня з обох сторін прикрашена рельєфним решітчастим візерунком.

Як і попередні, гребені цього типу порівняно рідкісні, характерні, головним чином, для пам'яток Південної Скандинавії [14, с. 76]. Зрідка вони трапляються і на пам'ятках Приельбських районів, у Помор'ї і в Повісленні. Усюди вони датуються другою половиною I і II ст. н.е.

До другої **підгрупи** знахідок належать одношарові гребені, що склались з трьох частин, скріплених за допомогою поздовжнього залізного штифта. Вони є характерними, окрім вельбарських і для черняхівських пам'яток, проте зустрічаються не часто. Зокрема, один з таких екземплярів виявлений на вельбарському поселенні Дудин-II [9, с. 27]. Він складений з трьох частин, скріплених по довжині залізним стержнем. Спинка дуговидної форми і закінчується конічним пружкоподібним виступом. Орнаментований двома прямими горизонтальними лініями. Довжина гребеня становить 8 см, висота – 6,5 см. На могильнику Брест-Трішин відомі три такі гребені [6, с. 54]. Один з них орнаментований концентричними кружечками і горизонтальними лініями (пох. №61), інший – лише горизонтальними лініями (пох. №29). Знахідки подібних екземплярів зафіксовані на могильниках Стара Вісь, Цецелі,

Могиляни, а також на поселенні Лепесівка. Характерно, що усі вони мали півкруглу спинку.

Зазначена підгрупа гребенів є характерною для території Центральної Європи. Основний район їх розповсюдження знаходиться в межиріччі Одера і Варти, заселений носіями пшеворської культури [14, s. 66]. Відомі вони також в Повісленні [13, s. 60] та на пшеворських пам'ятках Закарпаття. Проникнення даного підтипу в досліджуваний нами ареал пов'язаний з носіями вельбарської культури, оскільки в інших тогочасних культурах, зокрема у зубрицькій їх знахідки взагалі не відомі. Очевидно, що трьохчастинні гребені були проміжною ланкою від одночастинних до багат шарових виробів пізньоримського часу. Цьому відповідає й хронологія їх побутування, визначена др. пол. II – п. пол. III ст. н.е.

Тришарові гребені

Тришарові багаточастинні кістяні гребені становлять другу групу досліджуваних предметів. Вони, на відміну від попередніх, мали два зовнішніх та один внутрішній шари. Зовнішні були сформовані з двох широких суцільних кістяних пластин. Натомість внутрішній утворювали декілька (переважно 5-6) розміщених в один ряд пластинок, що мали прорізані зубчики. Конструкція скріплювалася за допомогою бронзових, залізних заклепок або трубочок. В деяких гребенях, для заповнення внутрішнього шару спинки, використовувалась деревина. Вироби цієї конструкції здебільшого є однотипними і відрізняються лише формою спинки та основи. Відповідно до цього вони поділяються на декілька варіантів.

Варіант 1: Гребені з півкруглою спинкою. Представляється найбільш поширеним видом. Часто зустрічається в комплексах культур другої чверті I тис. н.е. межиріччя Дністра та Прип'яті. У вельбарській культурі вони знайдені в Ромоші, Хрінниках, Боратині, Гіркій Полонці, Любомлі, Брест-Трішині. Форма тришарових гребенів з півкруглою спинкою подібна до таких самих виробів одночастинної конструкції.

Вироби цього типу відрізняються формою спинки, утворюючи декілька підваріантів. Найчастіше вона є високою, пропорційно-овальної форми. Такі гребені відомі в комплексах ряду пам'яток римського часу межиріччя Дністра і Прип'яті. Зокрема, вони знайдені у Брест-Трішині. Деяко рідше трапляються гребені з низькою, присадкувато-овальною спинкою. Таку форму мали вироби з Любомля, Брест-Трішина. Частіше трапляються гребені, спинка яких має досить високі пропорції і форму наближену до трикутника із заокругленою верхівкою. Подібні знахідки відомі з Ромоша, Хрінників, Гіркої Полонки, Боратина.

Перший варіант гребенів має доволі варіативні види орнаментів. З Брест-Трішина відомі вироби, поверхня яких прикрашена заштрихованими трикутниками чи оздоблена косими борознами [6, с. 19]. На гребенях з Хрінник в одному випадку спинка орнаментована рядом кілець з крапкою посередині, в другому – складною комбінацією кіл і крапок [5, с. 105]. З поселення в Гіркій Полонці походить знахідка прикрашена прокресленими концентричними кільцями, які утворюють незвичайну композицію з трьох крапок і трьох дуг [2, с. 174].

Хронологічно тришарові багаточастинні гребені з півкруглою або трикутною спинками вважаються дещо пізнішими за одношарові. Екземпляри з Брест-Трішина, на основі гребінчастих і підв'язних фібул, датовані часом не пізніше пер. пол. III ст. н.е. До цього ж періоду належить гребінь з Любомля.

Цікавим є той факт, що в III ст. н.е. співіснували одночасно одношарові та тришарові гребені. Однак в подальшому спостерігається їх поступова заміна останніми. Так, на пам'ятках Верхнього та Середнього Подністров'я одношарові гребені були у побуті в I – II ст. н.е., але вже з кінця II ст. їхні знахідки стають рідшими, натомість з'являються вироби трьохшарової конструкції. Натомість у вельбарській культурі одношарові гребені використовувалися у II – III ст. н.е. і лише наприкінці III ст. на зміну їм приходять тришарові [1, с. 121].

Варіант 2: До ще одного, найбільш пізнього за хронологією, однак досить поширеного варіанту знахідок, відносяться гребені дзвоноподібної форми з прямими або легко піднятими догори плечиками. В досліджуваному нами ареалі такі вироби є типовими переважно для черняхівської культури. У вельбарській культурі гребені цього типу відомі з поселення Городок [4, с. 155] і могильника Баїв-II [7, с. 60] в Західній Волині. Поза нашим ареалом такі екземпляри поширені по всій території від Ельби до Вісли, але майже повністю відсутні в Скандинавії [12, с. 175]. Натомість значна концентрація їх простежується в Середньому Подунав'ї, зокрема і в межах римських провінцій.

Розміри гребенів із дзвоноподібною спинкою, в основному, становлять 8-9 X 5,8-7 см. Цікавою за конструкцією є знахідка з поселення в Городку. Вона має вузьку прямокутну спинку довжиною 8 см. Посередині збереглися залишки дзвоноподібного виступу, який обламався. Для подальшого використання гребеня відламана частина була згладжена напильником.

Вважається, що гребені з плечиками є найпізнішими з виробів тришарової конструкції. Більшість дослідників сходяться на думці, що цей тип сформувався в кінці IV ст. і зникає під кінець V ст. н.е. Однак на пам'ятках межиріччя Дністра і Прип'ятті період функціонування цих гребенів в основному визначається IV – поч. V ст. н.е. IV ст. н.е. можна датувати гребені з Городка та Баєва.

На вельбарських пам'ятках кістяні гребені найчастіше трапляються в могильниках. Зокрема, в кремаційних похованнях вони містяться переважно в урнах і мають сліди перепалення у вогні. Це свідчить про їх присутність на тілі померлого під час обряду спалення. Аналіз інгумаційних захоронень вказує, що гребені наявні в похованнях дорослих особин, що може свідчити, про право носити певні зачіски, для заплетення яких необхідний був гребінь, лиш дорослим членам колективу. Очевидно, що гребінь відіграв за життя покійників важливу для них роль. Можливо, їх носили у волоссі для закріплення зачісок. Такий факт має аналогії серед інших германських племен, наприклад свевів.

Отже, поширення кістяних гребенів у вельбарській культурі мало ряд своїх особливостей. Це єдина археологічна культура для якої властиві вироби усіх конструкцій, як одночастинні, так і багаточастинні та багатшарові. На вельбарських пам'ятках відомі як і найраніші типи гребенів – одночастинні з

півкруглою спинкою, так і найбільш пізні – трьохшарові з спинкою дзвоноподібної форми. Очевидно, більшість типів гребенів були привнесені на територію Дністро-Прип'ятського межиріччя саме носіями вельбарської культури. Тож правомірним є вважати дану культуру зв'язною ланкою між Східною Європою та ареалом поширення черняхівської культури в плані поширення кістяних гребенів.

Література

1. Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – Київ, 1981. – 264 с.
2. Брайчавський М.Ю. Погребение в Горке-Полонке на Волини // Древности эпохи сложения восточного славянства. Материалы и исследования по археологии СССР. – № 116. – Москва, 1964. – С.173-175.
3. Козак Д. Венеди. - Київ, 2008. – 472 с.
4. Козак Д., Опрыск В., Шкоропад В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. – Київ, 1999. – 128 с.
5. Козак Д., Прищеп Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). – Київ, 2004. – 235 с.
6. Кухаренко Ю. Могильник Брест-Тришин. – Москва, 1980. – 130 с.
7. Кухаренко Ю. Баївський могильник (за матеріалами розкопок В.П. Петрова і А.П. Каліщука) // Археологія. – Київ, 1975. – №18. – С. 51-61.
8. Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры // Советская Археология. – Москва, 1969. – № 1. – С. 147-159.
9. Онищук Я. Германське населення вельбарської культури в етнічній історії Волино-Подільського пограниччя // Вісник Львівського Університету. Серія Історична. – Львів, 2000. – Вип.35-36. – С.13-31.
10. Онищук Я., Прокопів В. Кістяні гребені в археологічних комплексах культур першої половини і тис. Н.е. Дністро-Прип'ятського межиріччя Подано до друку до збірника: АДЛУ. – Вип. 14 – Львів, 2011.
11. Ткач В. Археологічні пам'ятки верхів'я річки Розинки // Археологічні Дослідження Львівського Університету. – Львів, 2008. – Вип. 11. – С. 195- 208.
12. Щукин М. Готский путь: Готы, Рим и черняховская культура. – Санкт-Петербург, 2005. – 592 с.
13. Chmielowska A. Grzebieńie starożytnie i średniowieczne z ziem polskich.- Łódź, 1971. – 160 s.
14. Thomas S. Studien zu den Germanischen Kammen der Romischen Kaiserzeit.// Arbeits- und Forschungsberichte zur sachsichen Bodendenkmalpflege. – Leipzig, 1960. – В.8. – S.53-120.

Summary

The article discusses the distribution, typological characteristics and chronology of bone combs found on settlements and cemeteries Vielbark culture in the first half I thousand BC in Dniester- Pripjat interfluve. Briefly described value and use of combs in the then society.